

МАРГИНАЛИЗАЦИЯТА НА "БИВШИТЕ" – ЮГОСЛАВСКИЯТ СЛУЧАЙ

Христо Мишков

Едва ли може да има нещо по-маргинално от един „бивш комунист“ по времето на, да го кажем „сталинизма“. Тук разбира се, са необходими и известни уточнения, както около понятието „бивш комунист“, така и какво разбираме под „сталинизъм“. За второто може би е достатъчно да приемем, че това е системата, функционираща от средата на 30-те, до средата на 50-те години в СССР. За източноевропейските страни важи същата долна граница, а горната е около 47-48 година, но с изключения – примерно на Албания. А за нашата тема най-важното е, че през 1948 година Тито и Сталин влизат в конфликт и Югославия се опитва да се измъкне от механизмите и стереотипите на „сталинизма“ и да открие собствен, специфичен път към социализма, който е до голяма степен и „антисталински“. Опити за цялостно дефиниране на понятието „сталинизъм“ има много и вероятно около всеки от тях може да се спори. За нуждите на настоящия доклад е достатъчно да изтъкнем,

че една от ключовите характеристики на тази система е перманентното откриване на „врагове с партиен билет“ и суровото им наказване. Е, това са и „бившите комунисти“ които трябва да се маргинализират. А около понятието „бивш комунист“ у нас днес функционират всевъзможни нелепости, включително и тази, че „бивш комунист и бивш негър няма“.

Всъщност „бившите“ са проблем на всички партии, на комунистическите също, и в тоталитарни и в демократичните обществени системи. Политиката е игра, в която не всички могат да са победители. Партиите периодично трябва да се отърват от лидери и активисти, които не са адекватни на актуалните нужди или просто пречат на силните на деня. Като правило „бившите“ се маргинализират в политически смисъл. Тоест – остават извън механизмите за вземане на решения, извън властта и общественото внимание, макар че някои от тях могат да запазват влияние и авторитет и в тази позиция. В нормални условия маргинализирането им не е свързано с лична трагедия и жестокости. „Бившите“ могат да изпаднат в депресия или да пишат мемоари, да се алкохолизират или да се отдадат на градинарство. При сталинизма обаче разминаването с партията е фатално в житейски смисъл. Обикновено то не приключва с отнемането на партийния билет, а е свързано с разследвания, съдебни процеси, присъди, включително и над семействата. Възможни са различни обяснения за тази изключителна репресивност:

1. Личностни. Често всичко се стоварва върху плещите на Сталин. Наистина във вълните от репресии Сталин разчиства и ред лични сметки със свои съратници и съперници, проявява отмъстителност и болезнена

ревност. Това обаче далеч не е единственият двигател на кървавата мелница. Жертвите, към които той е имал лично отношение, са незначително малцинство. Репресиите са толкова масови и методично провеждани, не могат да бъдат продукт само на личната патология на Сталин. Те всъщност са част от функционирането на режима.

2. Революционна закономерност. Има една обща логика на революциите, която помита идеалистите, разрушили стария ред, за сметка на строителите на новата държавност. Фразата „Революцията изяжда децата си“, не е родена в СССР, но може да се приложи и към него. Революцията обаче го прави не защото страда от някакъв вроден канибализъм. „Децата ѝ“ всъщност стават жертва на нейните „внуци“. Те пък, от своя страна, търсят своето място под слънцето и са готови да бъдат твърде безскрупулни в тази битка. Механизмът на партийните чистки в СССР се завърта когато революционната партия се превръща в партия-държава. Първото поколение революционери не е подходящо за дисциплината на държавното строителство и е пометено. В известен смисъл и страната се нуждае от това. Идеалистите трябва да бъдат заменени от изпълнители¹.

1 Изследователят на Коминтерна Пиер Бруйе описва така принципите на новата кадрова политика по времето на чистките: „Идеалният модел (за нов ръководител б.м.) е човек, който никога не е имал – или само за кратко време – професия, който не е учил и гълта със страст или ревност всичко това, което партията му предлага като духовна храна, и накрая човек, който сантиментално, интелектуално, материално, зависи изцяло от партията. Накратко – човек на около тридесет години, от поколението, което е било очаровано от Октомврийската революция по време на своето юношество, когато емоциите са незабравими, което известно време е работило, после е било организатор в комсомола и там се е понаучило до командва, накрая е преминало през курс от

3. Доктринални. „Комунистическата система действа на принципа на противопоставянето преди всичко по класов признак – пролетариат срещу буржуазия, прогресивни срещу реакционни сили, „наши“ срещу „други“. Този дихотомен и манихейски светоглед има свойството да мобилизира“, твърди Тиери Уолтон .² Сталинският вариант на комунистическата идеология придава на партията провиденциалната роля на строител на бъдещето. Комунистите вярват, че партията е носител на универсално знание и поради това противниците ѝ са обречени, а срещу тях може да се използва насилие. Тя има не само правото да наказва онези, които не са съгласни с нея, но и е длъжна да го прави. Това се обосновава и с необходимостта от Диктатура на пролетариата и с учението за изострането на класовата борба в преходния период и т.н.

4. Вътрешнопартийни. Чрез преследването на враговете в собствените редици партията се дисциплинира и обединява около вожда. Отварят се каналите за вертикална мобилност и за издигане на нови хора към ръководните постове. Неслучайно изследователката Ани Кригел определя чистките като „съвършен механизъм за социална профилактика“. ³ Дисциплината и ефикасността на партията се поддържа и

комунистически науки било в КУТВ, в КУНМЗ или, най-добре в школата „Ленин“. Пътят на тази гвардия е постлан с трупове на болшевиките от първото поколение. Вж. Broue, P. *Histoire de l'Internationale communiste 1919 – 1943*. Paris, 1997, p. 493.

2 Тиери Уолтон . Комунизмът и нацизмът – бедствията на века, в *Media Times Review*, Септември 2005, <http://www.mediatimesreview.com/september05/Totalitarism.php>

3 Вж. Куртоа, Ст и др. *Черната книга на комунизма*. С. 1999, с. 173.

чрез разобличаването на „враговете“. Партията не може да ги оставя безнаказани, защото това би изглеждало като нейна слабост, би разколебало вярата в силата на властта.

5. Ритуална страна на чистките. „Враговете с партиен билет“ са не просто отстранявани, но са заклеявявани публично, най-често чрез шумни монтирани процеси. По този начин партията посочва виновник за проблемите, и запазва своята чистота и безпогрешност. Публичното малтретиране на „бившите“ поема върху себе си и карнавални функции, защото „могъщите стават лоши“, а обикновените хора чувстват нещо като справедливост⁴. Изгражда се „съюз между народа и Вожда“, подобен на монархическите механизми (когато царят изглежда защитник от местните феодали).

Както се вижда, един комунистически диктатор има предостатъчно основания да изпраща периодично групи от съратниците си в лагер, заедно със семействата и съмишлениците им. По времето на триумфиращия сталинизъм е можело и въобще да изглежда непонятно, че това има алтернатива. Едва три години след смъртта на Сталин СССР и комунистическото движение стигат до идеята, че „враговете с партиен билет“, могат да се третираат и просто като „сгрешили другари“. И, че ако не се унищожават физически или психически, то това съвсем няма да е фатално за комунизма. Еволюцията към този механизъм е мъчителна като минава и през шоковия катарзис на XX конгрес на КПСС. А първият успешен опит да се отмени механизмът на чистките и масовите репресии е извършен от Тито в Югославия още докато Сталин е бил жив. И именно той показва,

Сн. 1 Остатъци от затвора на Голи оток

че има и различен, по-хуманен път към социализма, че властта може да се запазва и без превръщането на страха в елемент от ежедневието на функционерите и гражданите.

Тито тръгва към своя по-либерален социализъм от една твърде ниска база. Югославският социализъм при налагането си през 1945-48 година е ефикасен сталински режим, копиран ентусиазирано и почти буквално от СССР. Що се отнася до репресивната му част, в Югославия се приема и прилага широко съветският

опит. Наистина в първите години на революцията енергията на репресивните структури е насочена повече срещу „класовите врагове“, отколкото срещу „враговете в собствените редици“. От партийни чистки не е имало и нужда, защото партията е била монолитна и дисциплинирана зад маршала. Всъщност партията е била „пречистена“ в Москва още през 30-те години, при това с личното участие на Тито, който тогава елиминира своите съперници, а след това изгражда структури, чиято дисциплина и ефикасност е калена в огъня на Втората световна война. Механизмът за откриване и бичуване на „враговете в собствените редици“ се активира през 1948 година, когато Тито е атакуван от Сталин.

Конфликтът с Коминформбюро е решаващото събитие, което тласка Тито към търсене на различен модел на социализъм. Отначало той не е имал идея да гради модел, различен от функциониращия в СССР. Това си личи и в отношението към „другите“ в партията. Всъщност конфликтът Тито-Сталин води до чистки и от двете страни. За Източна Европа официалното и шумно изхвърляне на Югославия от „социалистическия лагер“ води до обявяването на Тито за „агент на империализма“ и съответно - до „лов на титовистки вещици“ във всички социалистически страни и на практика до бруталното налагане в тях на сталинския модел на социализъм. За самата Югославия последиците първоначално са идентични. Там също се стига до „интензифициране на революционния процес“, до преследване на врагове в партията и в обществото, до затягане на редиците.

За да запази партията под свой контрол Тито организира кампания от събрания на активистите, където са били „обсъждани“ аргументите в спора между ЮКП

и ВКП/б/. Те се провеждат в присъствие на пратеници на ЦК на ЮКП, които внимателно са следяли кой ще се обяви против ръководството и спрямо тях са вземани репресивни марки. Изправени пред подобен избор, повечето от активистите на ЮКП застават зад своето ръководство. С това обаче в югославската компартия започва да действа един типично сталински механизъм за дисциплина. Монолитността на партията още дълго време ще се гарантира от борбата срещу „коминформовците“. Като метод за осигуряване на единството, тя не се различава принципно от борбата на Сталин срещу „троцкистите“, „космополитите“ и т.н. Репресиите са неизбежен елемент от тази схема. Според данни на Др. Маркович органите за сигурност са открили 55 663 души, които „по различни начини са подкрепяли акциите на Москва срещу Югославия“⁵. Сред тях са двама членове на Политбюро, 8 - на ЦК на ЮКП, 16 - на републикански централни комитети. В армията са арестувани 4153 човека, сред които 6 генерала и 43 полковници, 496 са служителите от органите за държавна сигурност⁶. Според същия автор симпатизантите на Сталин са били много повече, но те са били стреснати от суровите репресии и са се прикрили. Наказанията се стоварват с цялата си тежест и над хора, просто заподозряни, че подкрепят Москва. Репресивната мелница се подхранва и от личностни вражди, служебни интриги, съседска завист. Органите на сигурността запечат да „произвеждат врагове“. Самият Драган Маркович спомня, че в неговата военна част един офицер е арестуван, защото разследващите са били убедени, че не може да няма нито един информбюровец⁷. Отношението към „враговете“ отново говори за

5 Marković, Dr. *Istina o Golom Otoku*. Beograd, 1987. s.15.

6 *Ibid.* s.16

7 *Ibid.* s.16

трайните сталинистки рефлексии в ръководството на ЮКП. „Разобличените информбюроеци“ са изолирани в трагично известния концентрационен лагер на остров Голи Оток. Късните разкази за този лагер, разбира се, могат да носят и преувеличения, но те във всеки случай свидетелстват за пълното незачитане на правата и достойнството на човека, естествено вдъхновявано от казармената атмосфера в страната.

Масираните репресии в сталински стил помагат на Тито да удържи в критичния момент на конфликта, но постепенно той стига до извода, че социализмът би могъл и без тях. Това става трудно и колебливо, като ЮКП се нуждае от почти 5 години лутания, за да намери своя път, в който „бившите комунисти“ ще бъдат маргинализирани по един по-хуманен начин.

Реформите са цялостен, сложен и всеобхватен, процес, който тръгва от разрушаването на „стената в главите“. Преодоляването на сталинския догматизъм е трудно. Цала година след конфликта, югославските комунисти съвсем по детски са вярвали, че Сталин просто е заблуден и са издигнали абсурдния лозунг „ще опровергаем обвиненията с дела“. Осъзнаването на всъщност се налага императивно от новата геополитическа ситуация, в която Югославия попада след конфликта със Сталин. Въпреки нежеланието си Тито е принуден да „обърне съюзите“. След като Москва го обявява за враг, той намира подкрепа от Запада. Едва тогава теоретиците на режима са принудени да открият, че сталинският образ на света като разделен на два непримиримо враждебни антагонистични лагера, от които единият е „лагер на мира, демокрацията и прогреса“, а другият – „на войната, експлоатацията и потисничеството“ просто не е верен. Югославия открива мястото си в света извън тези лагери.

Сн. 2-3 Милован Джилас – между „принц на Политбюро“ и „дисидент“

Това е и предпоставка за изработването на доктрина за движение по собствен „път към социализма“. В основата ѝ застава забравеният марксов лозунг „Фабриците на работниците“, който обосновава специфичната идея за самоуправленски социализъм. Теоретиците виждат в тази идея и аргумент за дистанциране от съветската практика и връщане към „автентичния“ марксизъм. Най-общо е обявено, че СССР е изневерил на идеалите на комунизма и е попаднал в клопката на бюрокрацията.

След революцията тя просто е изместила пролетариата и е наложила своя жесток и безскрупулен деспотизъм. За да избегне подобна еволюция, ЮКП трябва да се бори едновременно срещу две опасности – от една страна срещу бившата буржоазия и реставрацията, а от друга – срещу собствената бюрокрация. Изходът се вижда в развитието на „социалистическата демокрация“. Чрез тази концепция се търси теортично разграничение от сталинизма, но едновременно с това се внимава тя да не застраши стабилността на режима и разбира се, властта на ЮКП.

В най-общ теоретичен план титовистката „социалистическа демокрация“ е схващана като съставна част от „Диктатурата на пролетариата“⁸. Това автоматично създава предпоставки за ограничаването ѝ като политическа демокрация и всъщност предварително осъжда югославския експеримент на палиативност. Основната постановка, която предопределя диктаторския характер на комунистическата власт – положението, че в преходния период трябва да бъдат подтискани „враговете на социализма“ се запазва. Дори броят на „враговете“ се увеличава. Към „остатъците от капитализма“ се прибавят и собствените „бюрократи“, наричани понякога и „държавно-капиталистически елементи“. С това се запазва действието на тоталитарния механизъм за хипертрофирано налагане на представата за „вътрешни врагове“, което е необходимо на властите, за да поддържат „относителна несигурност сред гражданите и по този начин да запазват статуквото“⁹.

8 Ђилас, М., Карделъ, Е. *Нова Југославија у савременом свету*. Београд, 1951, с. 109.

9 Gredelj, St. *S onu stranu ogledala. Istrazivanja promena modela komunikacije u jugoslovenskom drustvu na osnovu analize sadržaja pisanja listova „Borba“ i „Politika“*. Beograd, 1986, s. 75.

Разбира се, пресилено е югославските „бюрократи“ от ранния титовизъм да се приравняват като средства за манипулация със сталинските „врагове с партиен билет“. Сталин ги превръща в основен механизъм на технологията на неговата власт. Чрез кампаниите срещу „враговете с партиен билет“ той се справя с вътрешнопартийните си противници, стряска и дисциплинира партията. В неговата игра правилата са жестоки и за „враговете“ няма място под слънцето. В ЮКП подобна роля, но в много по-ограничен мащаб играят „коминформовците“. Кампанията срещу „бюрократизма в собствените редици“ е далеч по-безобидна. Освен като част от стремежа за дистанциране от Съветския съюз, тя играе и роля на социален отдушник, като посочва пред масите някакъв текущ виновник за лошото състояние на нещата. Всъщност преследвани „бюрократи“ няма. „Отдолу“ смятат, че „бюрократизмът“ е „горе“, а „отгоре“ обвиняват в „бюрократизъм“ по-низшите. Дори и инициаторът на кампанията за „дебюрократизация“ Милован Джилас, който по принцип е склонен към самокритика, обяснява пред ЦК: „...във върховете на нашата държава имаме напълно демократични отношения....остатъците от недемократизъм и деспотизъм са в окръзите и са доста силни“¹⁰.

Една от съществените особености на тоталитарния режим, която е индикатор за неговия деспотизъм, е степента на използване на насилие от властите при потискането на политическите противници. Теоретичните лутания променят облика на югославския социализъм, но същностната промяна в режима е свързана с практическата дейност на органите за сигурност и правосъдната система. Югославия навлиза в първия

10 *Izvori za istoriju KPJ. Sednice CK KPJ 1948-1952. Priredili Petranović, Br., Concar R., Radohjić, R. Beograd 1985, s. 617-618.*

**Сн. 4 Александър Ранкович
– маргинализатор преди 1966 г. и
маргинализиран след това**

си реформен цикъл, след като е усвоила в цялата им пълнота сталинските методи за разправа с политическите противници и за налагане на тотален силов контрол над обществото. Това е огромен проблем пред реформите. Веднъж извършеното насилие е фактор, който тежи като грях, предопределя посоката на мислене на властите. А да се смегчи режима означава и да се признае, че е имало грешки и невинни жертви. Голяма част от активистите и цели структури на партията бягат инстинктивно от това, дори и когато са въодушевени от теоретичното реформаторство.

За характера на промените значение имат и личностите. В ръководството се оформя разделение на „реформатори“ и „консерватори“, което е доста условно. Между тях няма противопоставяне, тъй като те работят в различни области. Най-общо „теоретиците“ са по-радикални, а „практиците“ – по-консервативни. Цялата сфера на правосъдието, законността и сигурността е подчинена на организационния секретар на ЦК на

Сн. 5 Едвард Кардел

ЮКП Александър Ранкович. Той не се противопоставя открито на курса към реформи и демократизация. Но консерватизмът му може да се усети ясно от изявленията му по ред основни и текущи въпроси на промените. Например по основния проблем за „враговете“ на социализма и тяхното място, той не само че е по-твърд от Джилас и Кардел, но дори изпреварва и Тито. Цялата

четворка на ръководството е единодушна, че не може в социалистическа Югославия да се разреши свободно действие на „антисоциалистически сили“, но докато Джилас и Кардел, загрижени повече за обновлението и разкрепостяването на обществения живот, допускат възможността борбата с „вражески схващания“ да се води чрез аргументи в теоретични спорове и в тази борба виждат възможност за идейно обогатяване на социализма и на самата ЮКП¹¹, то Ранкович е кратък и категоричен „няма свобода за изродите, които искат да превърнат нашата държава в чужда колония или губерния“. От своя страна Тито понякога е демонстрирал либерализъм и е допускарал възможност „враговете“ да „мърморят срещу народната власт“, но не и да се опитват да действат срещу нея, независимо как.

Радикализъмът на теоретичните промени и опасенията от действителната демократизация в югославския социализъм особено ясно се виждат и от заседанията и решенията на Шестия конгрес на ЮКП, проведен в Загреб от 2 до 7 ноември 1952 г.¹² Този форум е своеобразен връх на реформаторството и апогей на смелата, романтична фаза на зараждащия се титовизъм. С него не само се дава официална санкция на политиката на развитие на „социалистическата демокрация“, но тя получава и определен порив в по-решителното си приложение. Както решенията, така и цялостната атмосфера на конгреса носят отпечатъка на преобладаващото влияние на реформаторите, на стремежа за радикално обновление и разграничаване от сталинизма, като се стига и до ентузиазъм от новаторския замах на самоуправленските идеи.

11 *Борба*, 13.03.1950.

12 *Borba komunista Jugoslavije za socijalisticku demokratiju. IV kongres KPJ (SKJ)*. Beograd, 1952.

Делегатите на конгреса за пръв път са избрани на открити партийни събрания с участие и на безпартийни – това дава възможност да се твърди, че във ЮКП се развива „вътрешнопартийна демокрация“ и че тя се бори с бюрократизма. Дори резултатите от избора на делегати в Битоля, са анулирани, защото в тях имало „бюрократично влияние“ – били избрани само партийни активисти и нямало нито един работник.¹³ Едновременно с това ръководството напомня, че освен демократично избрани, делегатите трябва да са и достатъчно лоялни. Точно в навечерието на конгреса е отстранен един от членовете на Политбюро – Благое Нешкович, обвинение, че не е бил достатъчно искрен срещу Коминформбюро. От ЦК е изпратено писмо до първичните организации с указание Нешкович да не попадне сред свободно избраните делегати, което е изпълнено.¹⁴

По този начин се реализира една външна промяна на фасадата на ЮКП – ясно изразена демократична, антидогматична доктрина, стремеж към разграничаване от сталинизма и съветската практика, но всичко това е наложено върху същата организационна машина, която запазва и стереотипите си на действие. Това се проявява и при един курioзен случай в заседателната зала. Един от делегатите, министър в сръбското правителство Любодраг Джурич, изненадващо взема думата и обвинява сръбския партийен шеф Петар Стамболич в морално разложение (спал с жената на министъра си)¹⁵. Инцидентът предизвиква суматоха в конгресната зала, прякото радиопредаване е прекъснато, цялата зала скача и апострофира Джурич, настоява за неговото отстраняване. Думата веднага е взета от Тито, който

13 *Борба*, 16.10.1952.

14 *Борба*, 08.10.1952.

15 *АМВНР*, IV/80/2/1. кут. 510.

Сн. 7 Владимир Дедиер

обявява, че „зад този луд човек стои вражеска ръка, която иска чрез едно подло изказване да компрометира нашия конгрес и да му нанесе морален удар”.¹⁶ Случаят е оценен като „покушение срещу единството на ЮКП”, „провокация на враговете от Информбюро” и стремеж да се омаловажи конгреса. За да дадат отпор на вражеските попълзновения делегатите стават прави и запяват партийния химн „Друже Тито, кълнем ти се, че от твоя

16 Пак там

път няма да се отклоним”.

И в двата случая (Благое Нешкович и Любодраг Джурич) действията сталинския механизъм на издигнато в култ единство на партията, поддържано със сплашващи дисциплинарни мерки от ръководството. Затова и двамата са превърнати във „врагове” с модното обвинение в „бюрократизъм” без да могат да се оправдаят, организирани са и протестни партийни събрания, на които двамата „вредители” са осъждани от името на народа”. Разликата от сталинизма и съветската практика може да бъде открита в това, че след като са остракирани и наказани по партийна линия, с което е дадено да се разбере, че отклонения няма да се допускат, не се прибегва да сплашваща жестокост. Те не са арестувани и по-късно вестниците информират за положението им. Благое Нешкович работи като лекар в Белград, Джурич става управител на земеделско стопанство.¹⁷ По-хуманната форма на разправа с политически противници обаче все пак не е принципно по-демократична. Основният принцип – пълно единство под контрола на Политбюро се запазва, а той е зареден с антидемократизъм.

Реформеният порив в ЮКП приключва малко по-късно - в началото на 1954 г. с отстраняването на Милован Джилас, който се превръща в символ на реформаторството.

На конгреса той предлага дълбока реформа на партията. Категорично заявява, че „нито в СЮК, нито вън от него вече никой няма право на монопол”, че партията няма да е организация, обслужваща собствени интереси, а щяла да се слее с трудовите маси. Предлага се и премахване на привилегиите на комунистите и изтеглянето на дейността на партията от предприятията, където тя е смятана

¹⁷ *Vjesnik*. 25.11.1952.

за пречка пред самоуправлението. Едно от първите решения след конгреса е да се премахнат първичните организации в училищата, болниците и учрежденията и комунистите да бъдат прехвърлени в териториалните организации на Народния фронт.

Новата роля на партията обаче остава твърде неясна за всички – и най-вече за комунистите. Наскоро след конгреса почти две трети от членовете на СЮК в Белград са изтеглени от местоработата си и са прехвърлени в териториалните организации, където изгубват личната си заинтересованост, възможността да влияят на работните си места и да подпомагат кариерата си с политическа активност. Очевидно това се е възприело и като отпускане на партийния контрол по ведомства и заводи. По вестниците се появяват остри материали срещу повишената политическа активност на „враговете“. Комунистите трудно влизат в новата си роля на „възпитатели“, те не успяват да доминират разкрепостените самоуправленски събрания. Дискусиите често вземат насока, смятана по върховете за „враждебна“. Прилагането на линията на шестия конгрес води до изплъзване на част от обществената активност от контрола на СЮК. Това бързо стряска ръководството. Само половин година след конгреса е свикан пленум на ЦК, на който въпросът за дейността на първичните организации в новите условия е поставен остро. На пленума се отчита, че голяма част от комунистите просто не може да схване какво трябва да се прави. Получава си ситуация, в която много от активистите продължават да действат по старому – да дават директиви и да се налагат, предизвиквайки недоволство, напрежение и пречейки на самоуправленските органи, а останалите – тези които се опитват „да се борят с аргументи“, да

„убеждават“, не могат да овладяват положението. Те пък са критикувани за отстъпчивост и „затваряне на очите“ пред антисоциалистически прояви. Премахването на привилегиите и перспективите в кариерата, които е давало партийното членство води и до осезателно спадане на партийната активност, до оттеглянето на много от членовете.¹⁸ Пленумът отправя стандартната препоръка да се спазва и развива линията на конгреса, но острият тон, с който е критикувана „отстъпчивостта пред вражеските явления“, поставянето на задачата „да се развива боевия политически рефлекс в организациите на СЮК“ говорят за засилване на консерватизма в партийното ръководство.

В тази специфична обстановка се развива „аферата Джилас“ – една от основополагащите дисидентски истории в анализите на комунистическото движение. Четвъртият в тогавашната йерархия на Югославия продължава самостоятелно реформаторския си курс, разбунва духовете с поредица от статии в партийния орган в-к „Борба“, ядосва съратниците си с недопустими откровения за демагогията на режима, след което е остранен от всички постове, а по-късно стига и до затвора. От там пък започва кариерата му като един от най-значителните критици на комунизма.

Отначало аферата Джиласима по-скоро философски измерения. В края на 1953 година партийният орган „Борба“ публикува серия коментарни статии от главния си редактор Милован Джилас, които в основни линии развиват политическите и философските идеи на реформите. В тях всъщност се разработват много от положенията, които официално са били санкционирани с въвеждането на самоуправлението, срещенията на шестия конгрес на ЮКП. И ако тези статии бяха прочетени в края

18 *Комунист* №7, 1953.

на 1952 г. от трибуната на конгреса най-вероятно биха предизвикали вълна от ентузиазирани аплодисменти. В края на 1953 г. обаче те всяват смут в редиците. А в своите писания Джилас се радикализира и преминава границите на целесъобразното за един комунист реформаторство, като стига до социалдемократия, а понякога и просто до демокрация. Той самият си спомня, че по това време вече се е чувствал сам и откъснат със своите идеи, което пък го е направило още по-краен доктринер, отказващ да се съобрази с натиска на „реалностите“ в Белград. Всъщност истински опасните моменти в статитите му са малко. Повечето от тях просто повтарят самоуправленската и антибюрократичната реторика в момент, когато партията не е искала да слуша точно това, а е предпочитала да ѝ се говори за „опасността от враговете“. Все пак в някои неща Джилас става истински опасен. Например в статията си „Субективните сили“ той пише че „днес съзнателни социалистически сили съществуват и независимо от официалните комунистически организации, а дори и мимо, пък даже и против много комунистически форуми и функционери... Бюрократичната и догматична теория, че само комунистите са съзнателни сили на социализма, им служи като основание за тяхното отделяне и поставяне над обществото.“¹⁹ В статията „Има ли цел?“ той отрича смисъла от поставянето на крайна цел пред общественото развитие, която все едно не може да бъде достигната и се доближава до прословутата и анатемосвана от всички комунисти формула на Бернщайн „Крайната цел е нищо, движението е всичко“²⁰. Джилас отхвърля и демагогското понятие „социалистическа демокрация“ като демокрация само за привържениците на социализма и настоява за равенство на всички пред закона, за възможността

19 Борба, 27.12.1953 г.

20 Борба, 06.12.953 г.

всички да могат да изкажат своето мнение.²¹

Тези залитания на Джилас предизвикват сложна реакция в средите на партията. Разногласията във върха не са известни по структурите и на масата комунисти. В Джилас те все още виждат един от близките съратници на Тито, герой от войната, популярен вожд. Серията от негови статии се смята и за мнение на цялото ръководство. Във вестник „Борба“ по това време се появяват репортажи от обсъждания на неговите статии в отделни партийни организации. Възобновяват се и дискусиите по повдигнатите въпроси за бюрократизма, същността на социалистическата демокрация, перспективите пред социализма. А с втория пленум като цяло Тито е смятал да прекрати този тип дискутиране.²² При това Джилас дава най-нежелателната насока на дискусиите – към повече демократизация и разкрепостяване на атмосферата, към откъсване от претенциите за ръководна роля на комунистите. В низовите организации това води до напрежение, до активизиране на реформаторските настроения. Проф. Душан Биланджич си спомня, че писанията на Джилас така го вдъхновили, че той е организирал специални дискусии за изучаването и обсъждането им в едно военно училище.²³ Редакцията на хърватския в-к „Напред“ се включва във вълната на Джилас и започва да доразвива неговите идеи със серия от собствени радикални публикации. В някои ортодоксални комунистически съчинения, очернящи Джилас като изразител на вражеската тенденция „либерализъм“, се твърди и че врагове на социализма са преписвали и разпространявали като позиви статиите

---

21 *Борба*, 22.12.1953.

22 *Борба*, 29,30. 12.1953.

23 *Борба*, 29.06.1953.

на секретаря на СЮК в партийния официоз.²⁴

Всичко това възбужда напрежение по структурите на партията и недоволство във висшия ешелон на ръководството. Според спомените на Джилас, по това време той вече се е смятал за мисионер на югославското реформаторство и не е бягал от конфликта с ЦК. „Това се случи в нощта на 7 срещу 8 декември 1953 г. Заспах около полунощ и изведнъж се събудих като от удар с камшик и с ясно, фатално разбиране, че ми е невъзможно да се откажа от възгледите си“ - разказва той по-късно и продължава „Аз разбирах, че моите статии ще доведат до конфликт с другарите ми от Политбюро .. Аз знаех, че победата е невъзможна и, спомняйки си за Троцки, си казвах: по-добре съдбата на Троцки, отколкото на Сталин, по-добре да загубя, и те да ме унищожат, но да не предам своите идеали.“ Бойната закалка на черногореца, волевата му натура и дори склонността му към религиозна вяност към идеите – все комунистически добродетели, в този случай се оказват фактори и за подтикване на антикомунизма му. Опасността от разправа по-скоро го вдъхновява към радикализиране на борбата му. В статиите има своеобразна ескалация на крамолните твърдения, като в края на декември те стават съвсем скандални. „А в това време около мен вече имаше празнина и все по-често вместо дружеска сърдечност срещях хладна сдържаност и злобни насмешки“.²⁵ Останал самотен, самоизолирал се и неразбран от съратниците си Джилас не е изненадан и от развързката. Още от преди това той е имал срещи с Тито, в които ясно е разбирал, че вождът е решил да тласка нещата в обратно направление. Когато споделил

24 Marković, Dr., Krzavac S. *Zasto su smenjivani*. Beograd, 1985. s. 73.

25 Джилас, М. *Лицо тоталитаризма*. М. 1992, с.383.

това с Кардел, получил равнодушната забележка, че това е временен завой с който трябва да се съобразят. За самия Джилас обаче това е било отстъпление от реформаторската кауза, което той не е можел да приеме, без да изневери на себе си. В случая действа повече като идеалист и философ, отколкото като функционер. Все пак съратниците му от ръководството са искали да избягнат острата разправа. И Кардел и Ранкович са го викали на полусекретни срещи и са го убеждавали да промени възгледите си. Помирението обаче става невъзможно след статията „Анатомия на един морал“, публикувана в списания „Нова мисао“. В нея той предприема пряка атака срещу луксозния живот, привилегиите и ниската култура на висшите функционери (и парвенющината на неграмотните им съпруги). С нея вече той сам си отваря пътя към директната политическа разправа. Започната е спешна подготовка на извънреден пленум на ЦК, посветен на „случая Джилас“. Първото предизвестие за пленума е едно съобщение от 9 януари 1954 г., с което ИК на ЦК на СЮК информира комунистите, че „статииите на другаря Джилас са плод на негово собствено гледище, което в основата си е в разрез с гледищата на всички останали членове на ИК, в разрез с решенията на Шестия конгрес и на решенията на Втория пленум на ЦК на СЮК“.²⁶ Ходът на самия пленум е описван както от Джилас, така и от неговите противници.²⁷ През 1989 година вестник „Борба“ събра спомените на всички пострадали от неговите решения. Пленумът е организиран спешно под личното ръководство на Тито. Решенията са били предварително ясни. Самият Джилас е бил в течение на подготовката

---

26 *Борба*, 10.01.1954.

27 Marković, Dr., Krhavac, S. *Liberalizam – od Đilasa do danas*. Beograd, 1978.

и дори е очаквал арест.²⁸ Основната обвинителна реч е произнесена от Едвард Кардел. Словенецът отново демонстрира теоретичната си гъвкавост. Той е бил най-близък съратник на Джилас в реформения процес, а сега намира достатъчно солидни аргументи, с които да докаже, че идеите на Джилас са антисоциалистически и вредни. Като ловък партиен демагог той свежда спора до една типично схоластична схема, която далеч не е основна в крамолните статии. Според Кардел, Джилас е направил погрешен анализ като е обособил три сили и тенденции, които се борят в югославското общество: 1) Капитализъм и буржоазия; 2) Бюрократизъм и бюрокрация; 3) Социализъм и демокрация. Според Кардел, Джилас неправилно е виждал основната опасност в бюрократизма, а средството за борба срещу него е развитието на демокрацията и свободата. Кардел пък извежда принципа, че бюрократизмът е само частична опасност, а основната е буржоазията и капитализма, срещу които трябвало монолитно единство, боен дух, дисциплина и неотстъпчивост пред враговете. Възгледите на Джилас са обявени за опортюнизъм и реформизъм, които водели до активизирането на „анархо-либералистични и буржоазно-реставраторски сили в Югославия“. Самият Джилас е обвинен в стремеж да унищожи СЮК като най-съзнателната революционна организация.²⁹

Тито също произнася обвинителна реч срещу Джилас, като набляга най-вече на политическите опасности, идващи от статиите. Той не се спира на теоретичните и философски проблеми, очевидно защото не се е чувствал силен в тях. Оценките на Тито са категорични – Джилас тласка югославското общество към „страхотна анархия“,

28 *Ibid*, s.90-100.

29 *Ibid.*, s. 90-100.

която за една година би унищожила социализма.³⁰

Ясните оценки на Тито и Кардел предопределят и характера на дискусиата. Почти всички се изказват против Джилас и подкрепят изключването му от ЦК. Само близкият сътрудник на Джилас Владимир Дедиер и бившата му жена Митра Митрович се солидаризират, макар и не изцяло с неговите възгледи. Наказанията не отминават и тях. В решенията на пленума се формулират само различията на мнението на Джилас от това на партийното ръководство и противоречието им с „линията на Шестия конгрес“. В изказванията на Тито и Кардел, както и в последвалата пропагандна кампания, възгледите на Джилас са обявени за „либералистичен уклон“, за стремеж към реставрация на буржоазния порядък. По-късно партийните теоретици превръщат „либерализма“ в една от основните идеологически опасности за правилния социалистически път на СЮК. Борбата срещу либерализма е лийтмотив на ред политически разправи с периодично възобновяващите се тенденции за по-дълбоко демократизиране на югославското общество.

През 1954 година реформаторските тенденции излизат от мода, самоуправлението остава като лозунг, но „дебюрократизацията“ се забравя. Реториката се променя към по-боен, дисциплиниран, целенасочен стил. Наскоро след пленума Тито обявява „ние вече разрушихме етатизма и сега трябва да се концентрираме върху по-нататъшното изграждане на социализма“.³¹ Бюрократичната опасност вече не изглежда толкова актуална. Средните звена на апарата засилват атаките срещу онези комунисти, които са били прекалено активни поддръжници на Джилас. Редакцията на в-к „Напред“ е разгромена на специален пленум на ЦК на Съюза на

30 Тито. *Говори и статии*, т.9. Скопие, 1965, с. 14-28.

31 *Борба*, 30.06.1989.

хърватските комунисти. Привържениците на Джилас са наказвани меко по сталинските стандарти – по-скоро демонстративно, откоето жестоко, но и това е било достатъчно за сплашване и поставяне на ситуацията в страната под контрол. Органите за сигурност не ги тормозят, но ги вземат на отчет като потенциално опасни. През 1955 те са арестувани превантивно във връзка с очакваното посещение на Хрушчов в Югославия.

С това родилните мъки на „титовизма“ като специфична форма на комунистическа власт приключват през 1954 година. Реформаторският порив за „дебюрокраатизация“ и „самоуправление“ е вкаран в рамките на една силово монолитна власт. Спирането на процеса на демократизация се извършва постепенно без да се отричат проведените вече реформи. Едва години по-късно Тито ще обяви решенията на шестия конгрес за „грешка и увлечение“.³² Новите самоуправленски и по-демократични институции се запазват, но функционирането им е поставено под по-стриктен контрол от партийния апарат. Дискусиите и разкрепостяването в партийния живот се прекратяват и започва период на относително стабилизиране на Югославия.

---

32 Пак там.

THE MARGINALIZATION OF THE "EX-": THE CASE OF YUGOSLAVIA

Hristo Mishkov

According to the author there was nothing more marginal but an "ex-communist" during the "Stalinism" when thousands of communist were expelled from the party and became outcasts. After the split in the Soviet camp in the framework of the struggle between Stalin and Tito in Yugoslavia the Stalinist were to be marginalized. The article focuses on their fate in the period 1948-1953 presenting how the so called "destalinization" in Tito's Yugoslavia was carried with means which were a mirror of Stalinist purges in the Soviet dominated Eastern Europe. The last part of the paper is dedicated to the end of the marginalization of Stalinists when it the time came for the marginalization of one of the most prominent Yugoslav leaders who was among the main "marginalizators" of the Yugoslav Stalinists – Milovan Djilas.